

ה'תשס"ח	
דף	תוכן
1	ה'תשס"ח
2	ה'תשס"ח
3	ה'תשס"ח
4	ה'תשס"ח
5	ה'תשס"ח
6	ה'תשס"ח
7	ה'תשס"ח
8	ה'תשס"ח
9	ה'תשס"ח
10	ה'תשס"ח
11	ה'תשס"ח
12	ה'תשס"ח
13	ה'תשס"ח
14	ה'תשס"ח
15	ה'תשס"ח
16	ה'תשס"ח
17	ה'תשס"ח
18	ה'תשס"ח
19	ה'תשס"ח
20	ה'תשס"ח
21	ה'תשס"ח
22	ה'תשס"ח
23	ה'תשס"ח
24	ה'תשס"ח
25	ה'תשס"ח
26	ה'תשס"ח
27	ה'תשס"ח
28	ה'תשס"ח
29	ה'תשס"ח
30	ה'תשס"ח
31	ה'תשס"ח
32	ה'תשס"ח
33	ה'תשס"ח
34	ה'תשס"ח
35	ה'תשס"ח
36	ה'תשס"ח
37	ה'תשס"ח
38	ה'תשס"ח
39	ה'תשס"ח
40	ה'תשס"ח
41	ה'תשס"ח
42	ה'תשס"ח
43	ה'תשס"ח
44	ה'תשס"ח
45	ה'תשס"ח
46	ה'תשס"ח
47	ה'תשס"ח
48	ה'תשס"ח
49	ה'תשס"ח
50	ה'תשס"ח
51	ה'תשס"ח
52	ה'תשס"ח
53	ה'תשס"ח
54	ה'תשס"ח
55	ה'תשס"ח
56	ה'תשס"ח
57	ה'תשס"ח
58	ה'תשס"ח
59	ה'תשס"ח
60	ה'תשס"ח
61	ה'תשס"ח
62	ה'תשס"ח
63	ה'תשס"ח
64	ה'תשס"ח
65	ה'תשס"ח
66	ה'תשס"ח
67	ה'תשס"ח
68	ה'תשס"ח
69	ה'תשס"ח
70	ה'תשס"ח
71	ה'תשס"ח
72	ה'תשס"ח
73	ה'תשס"ח
74	ה'תשס"ח
75	ה'תשס"ח
76	ה'תשס"ח
77	ה'תשס"ח
78	ה'תשס"ח
79	ה'תשס"ח
80	ה'תשס"ח
81	ה'תשס"ח
82	ה'תשס"ח
83	ה'תשס"ח
84	ה'תשס"ח
85	ה'תשס"ח
86	ה'תשס"ח
87	ה'תשס"ח
88	ה'תשס"ח
89	ה'תשס"ח
90	ה'תשס"ח
91	ה'תשס"ח
92	ה'תשס"ח
93	ה'תשס"ח
94	ה'תשס"ח
95	ה'תשס"ח
96	ה'תשס"ח
97	ה'תשס"ח
98	ה'תשס"ח
99	ה'תשס"ח
100	ה'תשס"ח

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle

Postbus 194, 8000 AD Zwolle

Internet: www.judaica-zwolle.nl E-mail: info@judaica-zwolle.nl

Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050

Jaargang 21, Nummer 4 / Tammoez 5768 - Juli 2008

OPLAGE 360 EXEMPLAREN - ABONNEMENT € 7,00 - POSTGIROREKENING 259272

SCHEPPINGSVERHAAL OPNIEUW BELICHT

Van de redactie

Er is wellicht geen bijbelverhaal, dat vaker becommentarieerd is dan het scheppingsverhaal over de wording van de wereld in zeven dagen. Valt er over dat verhaal dan nog iets nieuws te vertellen? Dit nummer van het Judaica Bulletin opent met een voorpublicatie uit het nieuwe boek van Peter van 't Riet over het eerste scheppingsverhaal. Het bijzondere aan Van 't Riet's inleiding en commentaar is dat hij geen theologische laat staan een historische invalshoek kiest, maar de tekst benadert vanuit een filosofisch perspectief. Dat houdt onder andere in dat het verhaal gezien wordt als een bijdrage aan de wijsgerige discussies, die in de 6e eeuw vCJ – de tijd waarin het verhaal ontstaan is – in diverse omringende culturen werden gevoerd over de herkomst van de wereld en de aard van de werkelijkheid waarin wij leven.

In zijn nieuwe boek *De filosofie van de schepping*, dat in oktober verschijnt bij Kok in Kampen, heeft Peter van 't Riet de stof uitgediept, die hij in 2006-2007 behandelde in het Vrije Leerhuis van onze stichting in de synagoge van Zwolle. Een voorproefje van wat het ca. 300 pagina's tellende boek te bieden heeft, vindt u

in dit bulletin. Voor deze voorpublicatie heeft de auteur twee lemma's geselecteerd, die nauw bij elkaar aansluiten, te weten die over het woord "licht" in Genesis 1:3 en die over het woord "lichtbronnen" in Genesis 1:14. Verbindingen worden gelegd met de Babylonische mythologie, de ontlukende Griekse filosofie van die tijd, de latere rabbijnse commentaren en de filosofie van onze tijd. Daardoor lopen er door het commentaar verschillende "verhaallijnen", die soms verrassende perspectieven bieden.

Judaicanon en enquête

In het vorige nummer hebben we vijf potentiële vensters voor de Judaicanon opgenomen. In dit nummer is een zesde venster toegevoegd van de hand van Jaap Hagedoorn. Het behandelt de Emancipatie van de joden sinds de tijd van de Bataafse Republiek. In Judaica Bulletin 20 nr. 3 heeft een uitgebreid artikel van zijn hand gestaan over deze periode van de geschiedenis van de Nederlandse joden.

Dick Klasen, secretaris van onze cursuswerkgroep heeft het afgelopen seizoen onder en aantal cursusdeelnemers een enquête gehouden. De resultaten bespreekt hij in zijn bijdrage. Er komt een interessant beeld uit naar voren over de herkomst en belangstelling van onze cursusdeelnemers.

De Schepping, Marc Chagall (1960)

HET LICHT EN DE LICHTBRONNEN

Voorpublicatie uit *De filosofie van het scheppingsverhaal*

Door Peter van 't Riet

In het seizoen 2006/2007 gaf ik een Vrij-Leerhuiscursus voor de Stichting Judaica in de Zwolse synagoge over het eerste scheppingsverhaal (Genesis 1:1-2:3). Die cursus vormde voor mij de aanleiding om mijn jaren geleden begonnen studie van dit verhaal voorlopig af te ronden met de publicatie van een boek. In oktober van dit jaar verschijnt het onder de titel *De filosofie van het scheppingsverhaal* bij uitgeverij Kok in Kampen. Hieronder vindt u een voorpublicatie uit het boek. Alvorens enkele delen van de tekst af te drukken, maak ik een paar inleidende opmerkingen.

Het eerste scheppingsverhaal vertelt in zeven korte strofen over de schepping van de wereld in zeven dagen. Het is een van de meest becommentarieerde verhalen in de Bijbel en wordt meestal gelezen vanuit een historiserend en theologisch perspectief. Maar ook als we het verhaal lezen vanuit een filosofisch perspectief heeft het ons veel te bieden. Zo'n filosofisch perspectief biedt andere invalshoeken dan de gebruikelijke manieren van lezen. In de eerste plaats gaat het bij een filosofische lezing niet om de vraag naar de historische gang van zaken, maar om de visie die het verhaal biedt over de verhouding van de mens tot de werkelijkheid. In de tweede plaats wordt het verhaal gezien als bijdrage aan de wijsgerige discussies uit de tijd waarin het werd geschreven. Er zijn allerlei overtuigende argumenten om te stellen dat het eerste scheppingsverhaal (in Genesis 2 vanaf vers 4 vindt men een tweede scheppingsverhaal) is ontstaan tijdens de Babylonische ballingschap (6e eeuw vCJ). Dat was de tijd waarin de Semitisch-Babylonische cultuur met zijn grootse scheppingseposen voor het laatst schitterde. Dat was ook de tijd waarin de fundamentele voor de latere Griekse filosofie werden gelegd. Het ligt dus voor de hand de tekst van ons scheppingsverhaal naast de Babylonische scheppingsverhalen en de opvattingen van de oude Griekse filosofen te leggen en naar overeenkomsten en verschillen te vragen. Op die manier laten het scheppingsverhaal als inleiding op

de Tora, en de oudere lagen van de Griekse filosofie zich lezen als twee geheel verschillende wegen om aan het dominante polytheïsme van die dagen te ontkomen. Met de keuze van onderstaande gedeelten over de schepping van het licht en de lichtbronnen heb ik die lijn door het boek willen illustreren.

Een tweede lijn in het boek is, dat het scheppingsverhaal een inleiding op de Tora vormt en de hele Tora dus mee moet resoneren als we de betekenis van het verhaal proberen te achterhalen. Een derde lijn is, dat mee-resoneren ook moet gelden voor de rabbijnse literatuur van de Oudheid (Talmud en Midrasj), die qua begrippenkader nog het dichtst bij de oorspronkelijke tekst van de Tora staat. Interessant aan de rabbijnse commentaren op het scheppingsverhaal is vooral de polemiek tegen de Gnostiek, de geestelijke stroming uit de late Oudheid die de materiële werkelijkheid degradeerde tot een ondermaans tranendal waaruit de mens zich moest zien te verlossen door zich transcendente kennis, *gnosis*, te verwerven. Deze rabbijnse commentaren laten zien hoe interpretaties van de bijbeltekst kunnen functioneren in een actueel godsdienstig debat. Een vierde lijn door het boek is tot slot, dat de filosofie van het scheppingsverhaal nog altijd zeer actueel is en van betekenis voor het filosofische debat van onze tijd, waarin de tegenstelling tussen modernisme en postmodernisme de posities lijkt te bepalen.

Genesis 1:3

*wajomèr eelohiem
jêhie oor wajêhie-oor*

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים
יְהִי אוֹר וַיְהִי-אוֹר

En [dan] zegt God: | “Er zal licht zijn”. En [dan] is er licht.

Licht

Oor – אור – De eerste concrete scheppingsdaad die wordt vermeld, is de schepping van het licht. Het spreken van God stelt een grens aan de duisternis. De profeet Jesaja, om preciezer te zijn: zijn opvolger Deutero-Jesaja, die profeteerde aan het einde van de Babylonische ballingschap, toen de Perzen Babylon dreigden in te nemen (ca. 538 vCJ), noemt God de vormer van het licht en de schepper van de duisternis.¹ Daarmee ontkent Deutero-Jesaja het Perzische dualisme, dat uitging van een God van het licht en een God van de duisternis, die met elkaar in een eeuwige strijd waren gewikkeld. Hier in Genesis 1 lijkt echter een dergelijk kosmologisch dualisme als polemische achtergrond nog geen rol te spelen. Het Genesis-verhaal reageert nog niet op het Perzische dualisme, maar geeft eerder antwoord op de bedreiging, die uitging van het Babylonische scheppingsdenken, waaraan de joden in de Babylonische ballingschap bloot stonden.² Voor de joden, die als ballingen naar Babylon waren afgevoerd, moet de verleiding groot zijn geweest zich te schikken in de Babylonische godsdienst en cultuur. Het Babylonische scheppingsepos *Enoema Elisj* had een complete kosmogonie te bieden, waarbij de gedachte aan het bestaan van één enkele God verbleekte tot dorpse onnozelheid. Het was voor de Babylonier immers overduidelijk, dat de wereld één groot godenspektakel was, waarin uiteindelijk *Mardoek*, de oppergod van de grote stad Babylon, als dominante godheid te voorschijn was gekomen. Tegen de suggestieve kracht van deze mythe moest het bijbelse scheppingsepos een tegenwicht bieden teneinde vast te kunnen houden aan het oude monotheïstische geloof van Israëls profeten. Men zou kunnen zeggen: ons scheppingsverhaal schiep voor zijn eerste joodse hoorders licht in de Babylonische duisternis.

Men kan zich afvragen waarom God in ons scheppingsverhaal als eerste het licht schept. De Midrasj zegt daarover: “Het is als in het geval van een koning die een paleis wilde bouwen, maar de plek was gehuld in duisternis. Wat deed hij? Hij stak lampen en fakkels aan om te zien, waar hij het fundament moest leggen”. Ook in veel bijbelpassages speelt het licht de rol van het zichtbaar maken der dingen, het in de openbaarheid stellen, het aan het licht brengen. Het licht doet daarmee het tegenovergestelde van wat de duisternis doet, die verbergt. Duisternis, nacht en in hun verlengde de misdaad vormen in deze

bijbelpassages vaak één complex. Het gaat dan niet om een kosmologisch, maar om een ethisch dualisme.³ Boosdoeners willen niet weten van het licht en vermijden de dag. Zij wachten de schemering af, denkend: geen oog mag mij zien. 's Nachts smeden zij hun plannen en voeren hun daden uit, vertrouwd als zij zijn met de verschrikkingen van de duisternis. De boosdoeners spannen de boog om de oprechten in het duister te treffen, luidt een psalmtekst. Zij denken immers dat zelfs God hen in het verborgene van het donker niet ziet. Maar voor God bestaat er geen donkerheid of diepe duisternis, waarin de misdaad zich kan verbergen. Alle ongerechtigheid, ook de geheimste wandaden komen voor Hem aan het licht.

Dat het licht hier in Genesis 1 aan alle andere scheppingen voorafgaat, is dus een krachtig statement voor het openbare karakter van de schepping. God voert zijn plannen niet als een misdadiger in het verborgene uit, Hij is geen God van de duisternis. De God van de Bijbel is dus ook geen God van een mysteriegodsdienst, van geheime kennis en besloten gezelschappen. Dat lijkt vandaag heel vanzelfsprekend, maar in de Oudheid was dat een revolutionair standpunt. In het Babylon van die dagen waren mysterie en tempeldienst nauw met elkaar verweven. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit, dat de tempeltaal in Babylon niet de Babylonische taal van het gewone volk was, maar het Sumerisch, afkomstig van het eeuwen daarvoor overwonnen volk van de Sumeriërs, een taal die zelfs geen enkele verwantschap met het Semitische Babylonisch had. Terwijl de Sumeriërs zelf verdwenen of geassimileerd waren, leefde hun taal tot in de laatste dagen van Babylon onaangetast voort in het Babylonische tempelritueel. Het volslagen gebrek aan verwantschap tussen beide talen, het Babylonisch van de straat en het Sumerisch van de tempeltorens, zou wel eens het motief geleverd kunnen hebben voor het verhaal in Genesis 11 over de spraakverwarring aan de voet van de toren van Babel, de stad wiens naam met “Wirwar” kan worden vertaald.

Niet alleen in Babylon, ook in de Griekse Oudheid was openbaarheid van godsdienst bepaald niet vanzelfsprekend. Naast de levenslustige voorstelling van een frivole godenwereld, zoals we die bij Homerius aantreffen, heeft de Griekse godsdienst een andere, meer duistere onderstroom gehad, die zelfs dieper geworteld was.

¹ Jesaja 45:7

² In het Babylonische scheppingsepos speelde dualisme van licht en duisternis geen rol.

³ Job 24:14-17; Micha 2:1; Psalm 10:8, 11; 11:2; 22:13 Psalm 90:8; Job 34:21; Psalm 139:11

Waarschijnlijk was die afkomstig van de oerbevolking van het Griekse schiereiland, waarmee de Grieken zich hadden vermengd. Deze onderstroom is op de duistere zijde van het menselijk bestaan en op het hiernamaals gericht geweest. De groepen die zich door deze aspecten van het leven lieten leiden, hadden het karakter van geheime genootschappen. Ze zijn bekend onder namen als Orfische mysteriën, Eleusinische mysteriën, Dionysoscultus, etc. Omdat hun cultussen geheim waren, zijn er slechts spaarzame berichten over overgeleverd. Toch zijn deze bewegingen van grote invloed geweest op de ontwikkeling van de Griekse filosofie onder andere die van Pythagoras, eveneens de stichter van een geheim genootschap, en die van Plato.

De schepping van het licht als een van de eerste scheppingsactiviteiten van God in de Tora betekent nu, dat alles wat Hij doet, gebeurt bij het volle licht. Alles en iedereen mag het zien. En alles wat zijn schepselen nog ooit zullen doen, behoort het daglicht te kunnen verdragen. Als die fundamentele openbaarheid van de Tora geldt op het morele vlak, zoals we hierboven zagen, dan geldt zij zeker ook op het vlak van de natuur en de samenleving. Zij heeft verstrekkende consequenties voor onze houding tegenover de werkelijkheid. Zij betekent niet alleen dat de schepping gezien mag worden, dat de werkelijkheid geobserveerd mag worden, maar ook dat de mens een empirische benadering van de wereld nodig heeft om het werk van God te kunnen doorgronden. Zij houdt in, dat elke ideologische vertekening van de werkelijkheid, de natuur en de samenleving, afbreuk doet aan het kunstwerk van de schepping. Zij houdt in dat wij de natuurlijke wereld moeten aanvaarden, zoals die zich aan ons voordoet, en dat de resultaten van de empirische wetenschap niet strijdig kunnen zijn met de Tora. Waar het wetenschappelijk onderzoek verder schrijdt, verdwijnen immers de valse mythen. Waar het licht van de wetenschap schijnt, verdwijnen de nevelen van het bijgeloof. Dat geldt niet in het minst voor de mythische interpretatie van ons scheppingsverhaal zelf.

De empirische benadering van de werkelijkheid werkt op veel plaatsen in de Bijbel en de joodse traditie door. Willem Zuidema heeft erop gewezen, dat we al bij de Prediker een wijze van denken vinden, die haaks staat op het idealistische denken van het Platonisme en het latere Neo-Platonisme. De Prediker ruimt een grote plaats in voor de waarneming en het gebruik van de zintuigen. Men kan het door hem toegepaste procédé omschrijven

als: “observatie – voorlopige conclusie – verificatie – eindconclusie”. Een wijze is voor hem iemand “die ogen in zijn hoofd heeft”,⁴ dat wil zeggen iemand die de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid volkomen au sérieux neemt. Het jodendom uit de tijd van de Tweede Tempel en uit de periode van de Misjna en de Talmoed (200 vCJ tot 600 CJ) hecht grote waarde aan de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid, die wordt beleefd als gave, waarvoor in talloze dankzeggingen (*bêrachot*) God geprezen wordt. Schepping is niet een bepaalde theorie over het ontstaan van de wereld, maar een begrip dat uitdrukt dat de waarneembare werkelijkheid, waar een mens middenin leeft en waar hij van tijd tot tijd van geniet, in een bepaalde relatie staat tot God als ethische kracht in het universum. Daarom spreekt de jood bij allerlei gelegenheden een dankzegging uit, waarin hij de werkelijkheid als gave beleefd.

Het is deze empirische levenshouding, die hand in hand gaat met het fundamentele gegeven van de openbaarheid van de Tora. De Tora is boven alles zelf een openbaar boek, dat door iedereen bestudeerd kan worden, dat voor elk mens van betekenis kan zijn voor de inrichting van het leven. De verbinding tussen licht, Tora en openbaarheid wordt in Tenach en Midrasj een aantal malen expliciet gelegd. Psalm 119 noemt de Tora “een licht op ons pad”.⁵ In de Midrasj wordt opgemerkt, dat in ons scheppingsverhaal in de paragraaf over de schepping van het licht (de verzen 3, 4 en 5) het licht vijf maal wordt genoemd, overeenkomend met de vijf boeken van de Tora. Elders in de Midrasj wordt de verbinding tussen Tora en openbaarheid als volgt weergegeven: “Waarom werd de Tora gegeven in de woestijn en waarom niet in het land Israël? De Tora werd gegeven in de woestijn, in het openbaar, voor allen zichtbaar, openlijk. Als de Tora was gegeven in het land Israël, dan had het volk Israël tegen de wereldvolken kunnen zeggen: ‘Jullie hebben er geen deel aan’. Daarom werd de Tora gegeven in de woestijn, in een land dat van niemand is, in het openbaar, voor allen zichtbaar, openlijk. En iedereen die de Tora wil ontvangen, kan komen en de Tora ontvangen.” De schepping van het licht staat dus niet alleen aan het begin van het scheppingsproces als representant van de zintuiglijke waarneembaarheid van de werkelijkheid, maar vooral ook als getuigenis van het openbare karakter van de Tora.

⁴ Prediker 2:14

⁵ Psalm 119:105

Genesis 1:14

*wajomèr eelohiem
jêhie mê'orot birqie'a hasjamajiem
lêhavdiel been hajom
oeveen halajlah
wêhajoe lê'otot oelêmo'adiem
oelêjamiem wêsjaniem*

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים
יְהִי מְאֹרֶת בְּרָקִיעַ הַשָּׁמַיִם
לְהַבְדִּיל בֵּין הַיּוֹם
וּבֵין הַלַּיְלָה
וַהֲיוּ לְאֹתֹת וּלְמוֹעֲדִים
וּלְיָמִים וּשְׁנָיִם

En [dan] zegt God: | “Er zullen lichtbronnen zijn in het uitspansel van de hemel
| tot scheiding tussen de dag | en tussen de nacht, | en zij zullen zijn tot tekens
en tot tijden | en tot dagen en jaren.”

Lichtbronnen in het uitspansel

Mê'orot birqie'a - מְאֹרֶת בְּרָקִיעַ – In vers 16 zal blijken dat hier de zon, de maan en de sterren zijn bedoeld. Sommige verklaarders wijzen op een vermeende tegenspraak in ons verhaal. Als God immers al op de eerste dag het licht schiep, waar kwam dat licht dan vandaan, nu pas op de vierde dag de lichtbronnen worden geschapen? Ook aan de joodse verklaarders is dit probleem niet ongemerkt voorbij gegaan. Sommigen van hen wijzen erop, dat in het eerste vers van ons verhaal bij de schepping van de hemel(en) en de aarde aan het woord “hemelen” (*sjamajiem*) het Hebreeuwse woordje *eet* (אֵת) voorafgaat. Met dat woordje *eet* wordt meestal eenvoudig aangegeven, dat het daarop volgende zelfstandige naamwoord in de vierde naamval staat (dus een lijdend voorwerp is). Maar *eet* kan ook “met” betekenen. Dan moet men lezen: “In beginsel schiep God de hemelen met... [nog iets erbij]”. In moderne taal zouden we kunnen zeggen: “schiep God de hemelen+”. Helemaal compleet zijn we, als we weergeven: “God schiep de hemelen met al wat daarin is”. “Al wat daarin is” omvat hier dan tevens de hemellichamen. Op die manier is de schijnbare tegenspraak tussen het licht van de eerste dag (vers 3) en de lichtbronnen van de vierde dag (vers 14) opgelost: de lichtbronnen waren er al, maar pas op de vierde dag maakte God hen zichtbaar, deed Hij hen tevoorschijn komen. Met verwijzing naar de Talmoed zegt de middeleeuws-joodse geleerde Rasji daarover: “Ze waren al op de eerste dag geschapen, maar op de vierde dag gebod Hij hun zich aan het uitspansel te hechten”. Dat gold dan niet alleen voor de lichtbronnen. Alle voortbrengselen van de hemel en de aarde waren al op de eerste dag geschapen, maar kregen op de andere dagen pas hun plaats aangewezen.

Een dergelijke verklaring uit de late Oudheid en Middeleeuwen is wel inventief, maar sluit mijns Judoica Bulletin 21 nr. 4 – juli 2008

inziens te veel aan bij een fysisch-historische interpretatie van het verhaal, waarin het natuurlijke licht geheel wordt herleid tot het licht van de hemellichamen. In de vroege Oudheid was de verbinding tussen licht en hemellichamen echter niet vanzelfsprekend. Immers al voordat de zon boven de horizon uitstijgt, is er licht. En enige tijd nadat hij achter de horizon is verdwenen, is er nog steeds licht. Als het bewolkt is en de zon is in geen velden of wegen te bekennen, is het overdag gewoon licht. En zelfs midden in de nacht van de nieuwe maan, als zon en maan zich niet laten zien en er aan de hemel alleen het zwakke schijnsel van sterren en planeten is, is er het licht van het vuur van fakkels en lampen. God kon het licht op de eerste dag dus scheppen zonder de zon of de maan daarbij nodig te hebben. De Tora ziet de zon en de maan dan ook niet als veroorzakers van het licht, maar als verspreiders van licht overdag en bij nacht.

De betekenis van het verschijnen van de lichtbronnen op de vierde dag zal daarom in een heel andere richting gezocht moeten worden. We merken op dat deze “hemelbewoners” niet bij hun naam worden genoemd. De Hebreeuwse woorden voor:

- “zon” (*sjèmèsj*),
- “maan” (*lêvanah* of *jaree'ach*),
- “sterren” (*kochaviem*)

komen in ons scheppingsverhaal niet voor. Al deze hemellichamen, die door de buurvölker van Israël als goddelijke wezens vereerd werden, zijn hier naamloze voorwerpen, waar een mens geen persoonlijke relatie mee kan onderhouden. De tegenstelling met de grote omringende culturen uit die tijd, die elk hun eigen accent legden in hun omgang met de hemelse machten, is treffend.

In het schrift van de Sumeriërs, de voorlopers

van de Babyloniërs, was het teken voor de godheid een ster met acht stralen. Dat teken was tegelijk de aanduiding voor de hemel. “Al vroeg heeft men de blik opwaarts gericht naar de sterrenhemel, waar men de wereld van de goden vermoedde. Van daaruit werd het leven op aarde geleid en over het lot van de mensen beslist.” De belangstelling van de Sumeriërs voor de loop van de hemellichamen heeft hen tot de grondleggers van de astrologie en astronomie gemaakt. Om aan de toekomst zijn geheim te ontrukken trachtte men uit de stand van de hemellichamen bijvoorbeeld het tijdstip van de overstromingen te berekenen. Men deelde de dagen, de maanden en de jaren naar hemelse regelmaat in, overigens op een wijze zoals wij nog altijd de tijd verdelen. In het voetspoor van de Sumeriërs was ook de Babylonische religie vooral een astrale religie, waarin de loop van de maan en de sterren centraal stond. De Arabische religie was vooral een maanreligie, terwijl in Egypte de zonnegod Re of Amon de aanvoerder van het pantheon was. Kende men in Babylonië en Arabië een maankalender, in Egypte daarentegen kende men al vanaf het 5e millennium vCJ een zonnekalender. Alle volken om Israël heen voelden zich van deze hemelse machten afhankelijk. Men verwachtte van hen al het goede en men smeekte hen daar om met offers en gebeden. Maar men vreesde van hen ook elk gevaar.

Opvallend is nu de gelijkenis tussen ons scheppingsverhaal en het Babylonische scheppingsepos *Enoema elisj*. De voorstelling van zaken waarbij de zon en de maan pas worden geschapen, nadat het licht, de dag en de nacht al bestonden, vinden we ook daar terug. In de *Enoema elisj* hebben de goden Apsoe en Tiamat aanvankelijk al “dag en nacht” last van het lawaai van de andere goden. Pas later, als de god Mardoek Tiamat gedood en door midden gehakt heeft, en uit haar ene helft het hemelgewelf heeft opgespannen, wijst hij de andere goden hun plaats, bepaalt hij de gang van de goddelijke zon, de maan en de sterren, en verdeelt hij het jaar in twaalf maanden. En daarmee houdt de gelijkenis ook op, want van het goddelijke karakter van de hemellichamen is in ons scheppingsverhaal niets overgebleven. Zelfs de gangbare vertaling met “lichten in het uitspansel” is minder nauwkeurig. Het gaat niet om lichten, maar om lichtdragers of lichtbronnen, voorwerpen die vergelijkbaar zijn met fakkels en lampen, geen goddelijke machten dus, maar werktuigen die het licht van de eerste dag doorgeven.

Door de zon en de maan voor te stellen als

onbezielde voorwerpen, lampen die pas op de vierde dag bevestigd worden aan het hemelgewelf, zodat ze in overeenstemming met Gods wil straks de mens kunnen dienen als lichtverspreiders en tijdmeters, maakt de Tora voor eens en voor altijd een einde aan de voorstelling van goddelijke wezens. Hoe revolutionair dit in de Oudheid was, kan de moderne mens nauwelijks nog bevatten: de ontmythologisering van de hemel tot een voorwerp van natuurwetenschappelijk onderzoek is in dit eerste hoofdstuk van de Tora al in volle gang! Het was een gedachtegoed dat de wereld ingrijpend zou veranderen en de emancipatie van de mens krachtig zou bevorderen.

In het latere bijbelboek Ester treffen we nog een onderhuidse polemieek aan tegen de oosterse, astrologische zienswijzen en de hen begeleidend praktijken. De naam *Ester* is immers verwant met de naam van de Babylonische hemelgodin *Ishtar*, de moeder van de *astrologie*. Men vindt in deze drie woorden *Ester*, *Ishtar* en *astrologie* nog ons woord “ster” terug. Esters oom, *Mordechai*, heeft ook al een naam die verwant is met de naam van een Babylonische god, de oppergod *Mardoek*. Het is hun vijand Haman, die zijn lot afhankelijk maakt van de hemelgoden door het lot, het *poer*, te werpen om zijn snode plannen tegen de joden op een de goden welgevallige datum te kunnen uitvoeren. Maar het boek Ester leert ons dat het werkelijke “lot” van de joden niet in de macht van de sterren ligt, maar in de handen van eenvoudige mensen van vlees en bloed, zoals Ester en Mordechai. In die zin vertegenwoordigt het boek Ester niet alleen een zienswijze op het universum, maar is het ook een oproep aan gewone mensen hun verantwoordelijkheid voor het wereldgebeuren op zich te nemen.

Het is opmerkelijk dat de ontmythologisering van het veelgodendom zich niet alleen voltrok in de Tora, maar in dezelfde periode waarin ons scheppingsverhaal geschreven werd, ook plaats vond in de Griekse filosofie. Ook daar vinden we in de 6e eeuw vCJ de eerste pogingen het veelgodendom te bestrijden. Xenofanes (geboren ca. 570 vCJ) heeft de oude Griekse godsdienst krachtig bestreden in zijn verzen. De Griekse goden van zijn tijd hadden in zijn ogen al te menselijke trekken en schenen hem de naam goden niet waard. Hij was er van overtuigd, dat er geen veelheid aan goden kan bestaan en dat de ene god onmogelijk over de andere kan heersen. Het hoogste en beste wezen kan slechts één zijn. Die ene god is alomtegenwoordig en met geen sterveling vergelijkbaar. Xenofanes identificeerde het hoogste wezen bovendien met de eenheid van

het universum. De godheid is tegelijkertijd één en alles. Door deze gelijkstelling is Xenofanes de grondlegger van de leer van een eeuwig, onveranderlijk Zijn achter de veelheid van verschijnselen. Daarmee kiest de Griekse filosofie een andere weg uit het polytheïsme dan de Tora. Het goddelijke gaat op in een abstract en onpersoonlijk Zijn, waarover mensen slechts speculatief kunnen filosoferen, maar waarmee geen persoonlijke relatie mogelijk is.

Xenofanes' leerling Parmenides van Elea (geboren ca. 540 vCJ) heeft de idee van het onveranderlijke Zijn verder uitgewerkt tot een systematische filosofie, die is opgetekend in het gedicht *Over de natuur*. In de inleiding zet hij uiteen, hoe de waarheid hem door de Godheid is geopenbaard. Hij ziet het Zijn als één geheel en er bestaat niets buiten het Zijn. Veelheid en verandering zijn alleen maar schijn. Zijn ultieme conclusie is, dat de zintuigen, die ons een voortdurend veranderende wereld voorspiegelen, de bron van alle dwaling zijn.

Hoe anders staat de Tora tegenover de steeds veranderende werkelijkheid, die door God geschapen en goed bevonden is. Zoals ik bij de schepping van het licht heb uiteengezet, gaat God ons in het scheppingsverhaal juist vanaf de eerste scheppingsdaad voor in zintuiglijke waarneming.

Een empirische houding is de primaire manier om de geschapen werkelijkheid te benaderen en op zijn waarde te schatten: “en dan ziet God [van] het licht, hoe goed het is!”. Alleen een God die spreekt en maakt, die vervolgens ziet en het goed vindt, is een God die ook buiten de studeerkamers van filosofen iets voor de mens kan betekenen. Zo'n God is de God van de Tora. Waar de Griekse filosofen een theoretisch-metafysische uitweg uit het polytheïsme zochten, biedt de Tora nog altijd een praktisch-empirische uitweg die vooral ethisch van karakter is.

Hoe ingrijpend dergelijke opvattingen waren in een tijd, waarin de meeste mensen nog aan het bestaan van veel goden onderworpen waren, en waarin de zon en de maan voor goden werden aangezien, blijkt uit de lotgevallen van de Griekse wijsgeer Anaxagoras (geb. 500 vCJ). Tegen de al te menselijke voorstelling van de goddelijke zon in, beschreef hij dit hemellichaam als een “gloeïende steenklomp”. Deze opvatting had tot gevolg dat hij een proces wegens goddeloosheid aangespannen kreeg. Dit zou geen enkele joodse geleerde in die tijd binnen het jodendom zijn overkomen!

Opmerking: *Bij de weergave is de tekst enigszins aangepast aan de situatie van een afzonderlijke publicatie. Ook zijn de noten achterwege gelaten.*

ENQUÊTE ONDER CURSISTEN 2007/2008

Door Dick Klasen

In het cursusseizoen 2007/2008 heeft de Stichting Judaica Zwolle bij een aantal cursussen een enquête gehouden. Doel was om inzicht te krijgen in de samenstelling van de groep cursisten en de wensen die zij hebben met betrekking tot cursusonderwerpen. Hoewel de enquête niet bij alle cursussen is afgenomen, geeft het resultaat toch wel enig inzicht in een aantal zaken.

Waar komen de cursisten vandaan?

Het vermoeden dat de meeste cursisten wel uit Zwolle zullen komen – de thuisbasis van de stichting en cursuslocatie is immers Zwolle – blijkt niet juist. Slechts 24 % van de geënquêteerden blijkt uit Zwolle te komen. Anderen komen van elders, zoals van de Veluwe, uit Friesland, Drente, maar ook uit Noord Holland of zelfs Brabant. Zij hebben er vaak een lange reis voor over om in Zwolle een cursus of een leerhuis te volgen.

Hoe trouw zijn de deelnemers?

Er blijkt een vrij grote vaste kern van deelnemers te zijn: 86% geeft aan eerder cursussen gevolgd te hebben. Toch is er wel degelijk een behoorlijke groep nieuwe deelnemers. Verheugend is vast te kunnen stellen, dat van de cursisten die het formulier ingevuld hebben maar liefst 78% aangeeft het volgend seizoen weer terug te willen komen. Ook blijkt dat de helft van de deelnemers in het seizoen 2007/2008 meer dan één cursus gevolgd heeft. Al met al een positief beeld.

Duur en aard van de cursus

Omdat er zowel korte als lange cursussen gegeven worden, hebben we ook daarover vragen gesteld. Veel deelnemers geven weliswaar aan een voorkeur te hebben voor korte cursussen, maar ongeveer eenzelfde aantal geeft aan dat de lengte van de cursus niet uitmaakt. Onderwerp en inhoud van een cursus blijven sterk medebepalend voor de keuze van de cursisten.

Wat de aard van de cursus betreft kan onderscheid gemaakt worden tussen cursussen die meer het karakter van een lezing hebben en cursussen met de mogelijkheid tot eigen inbreng ('leren'). Hoewel er een lichte voorkeur is voor het laatste type cursus, geven toch ook veel deelnemers de voorkeur aan een cursus met een informatief karakter.

Voor welke onderwerpen bestaat voorkeur?

Naar welke onderwerpen gaat de belangstelling uit? Dat blijkt toch vooral een cursus over het jodendom als godsdienst te zijn, of dit nu een leerhuis over Tora of Tenach betreft of over een thematisch onderwerp zoals joodse feesten, mystiek, talmoed, chassidisme e.d. Ook blijkt de belangstelling voor de cursussen over bijbels Hebreeuws en joodse literatuur groot te zijn. In het enquêteformulier konden hier meerdere onderwerpen aangekruist worden en dat is dan ook veelvuldig gebeurd: veel deelnemers zijn in meerdere onderwerpen geïnteresseerd.

Conclusies

Het bovenstaande geeft een eerste algemene indruk van de belangstelling, die er bij de deelnemers bestaat voor de cursussen en leerhuizen van de Stichting Judaica. De uitkomst van de enquête stelt ons weliswaar in staat enige conclusies te trekken die van belang kunnen zijn voor de samenstelling van nieuwe cursusprogramma's voor de komende seizoenen, maar we moeten ons realiseren dat deze enquête beperkt was en niet bij alle cursussen gehouden is. Het is zeker de bedoeling om de enquête in het komend seizoen te herhalen bij zo mogelijk alle cursussen. We hopen dat dan ook alle deelnemers zullen meewerken en we willen degenen die dat dit seizoen gedaan hebben hierbij hartelijk danken!

De resultaten in cijfers

Een kort overzicht van de resultaten van de enquête is te zien in de volgende tabellen.

Woonplaats deelnemers	
Zwolle	24 %
Elders	76 %

Hoe is men in contact gekomen met de Stichting Judaica Zwolle	
Via een persbericht	17 %
Via het toegezonden cursusprogramma	32 %
Via de website van de Stichting	17 %
Via de tentoonstelling in de Zwolse Synagoge	9 %
Op andere wijze, b.v. via vrienden	25 %

De deelnemers	
Deelnemers die dit seizoen één cursus volgden	49 %
Deelnemers die meer dan één cursus volgden	51 %
Deelnemers die al eerder cursussen van de Stichting volgden	86 %
Deelnemers die ook volgend seizoen weer hopen deel te nemen	78 %
Deelnemers die misschien volgend seizoen weer deelnemen	20 %

Korte of lange cursussen	
Voorkeur voor korte cursussen	44 %
Voorkeur voor langere cursussen	17 %
Geen voorkeur voor kort of lang	39 %

De aard van de cursussen	
Voorkeur cursussen met mogelijkheid tot eigen inbreng ('leren')	44 %
Voorkeur voor cursussen met vooral informatief karakter	34 %
Geen voorkeur	22 %

Onderwerp van de cursus, in rangorde van voorkeur	
Godsdienst – leerhuis Tora/Tenach of thematisch	1 ^e plaats
Bijbels-Hebreeuws	2 ^e plaats
Joodse literatuur	3 ^e plaats
Joodse muziek of beeldende kunst	4 ^e plaats
Joodse geschiedenis	5 ^e plaats

VOORSTEL VOOR DE JUDAICANON

Van de redactie

In het vorige nummer van het bulletin hebben we vijf mogelijke vensters voor de Judaicanon opgenomen. Hieronder vindt u een zesde voorstel voor een venster. De vorige afleveringen zijn inmiddels na te lezen op onze website: www.judaica-zwolle.nl in de rubriek Judaicanon. Ook onderstaande bijdrage van de hand van Jaap Hagedoorn zal daar te zijner tijd worden opgenomen.

Venster: De Emancipatie

Ten tijde van de Verlichting ontstond de gedachte dat de mens in oorsprong een vrij wezen is. Ongelijkheid kon niet bestaan. In joodse kring bestond een eigen vorm van Verlichting (*Haskalah*). Joden moesten van gewantrouwde vreemdelingen gerespecteerde burgers worden. Autonomie van de joodse gemeenschap diende afgeschaft en religieuze wetten en regels versoepeld te worden. Het onderwijs moest assimileren. Van orthodox-joodse zijde bestreed men deze opvattingen. Het wezen van het jodendom mocht niet worden aangetast.

Het Amsterdamse genootschap Felix Libertate (1795) wilde de Verlichtingsideeën in joodse kring verbreiden en niet-joden overtuigen van het recht op gelijke behandeling. Algehele hervorming van het jodendom, elders in Europa noodzakelijk om van acculturatie en acceptatie tot politieke en juridische emancipatie te komen, werd in de toleranter Nederlanden niet nodig geacht.

Van christelijke en overheidszijde twijfelde men of joden volwaardige burgers konden zijn. Hun geloof ge- of verbod zaken die tot de rechten of plichten van de burger behoorden. Ook zag men in het streven van Felix Libertate een poging om toegang tot de gilden te forceren en daarin te overheersen.

Felix Libertate verzocht de Nationale Vergadering in 1796 het burgerrecht aan joden te verlenen. In het debat liepen de standpunten zeer uiteen. Uiteindelijk deed de politiek-ideologische noodzaak met 45 tegen 24 stemmen in het voordeel van de joden beslissen. Als joden de rechten van de mens en burger niet kregen, zou dat een ontkenning van hun mens-zijn betekenen en moesten zij uitgewezen worden. Vooral de stem van de katholieken en de druk van de Franse gezant waren doorslaggevend. Op 2 september 1796 werden de joden burgers van de Bataafse Republiek, tot verdriet van bestuurders en rabbijnen, die daarmee hun macht en aanzien zagen afbrokkelen.

Aanvankelijk werd van de verworven rechten (bijvoorbeeld stemrecht, vrije beroepskeuze en vestiging) vooral in de mediene slechts aarzelend gebruik gemaakt. Pas onder koning Lodewijk Napoleon (1806-1810) werd de gelijkstelling bestuurlijk geïmplementeerd. Organisatie, taal, onderwijs, gebruiken en kleding werden aan voorschriften onderworpen. Dit leidde langzaam tot integratie en teloorgang van tradities. Verzet daartegen vanuit orthodoxe hoek boekte met de benoeming van de traditionele Joseph Hirsch Dünner (1833-1911) tot rector van het Nederlandsch Israëlietisch Seminarium een belangrijke overwinning. Tussen 1900 en 1940 bekleedden diens leerlingen de hoogste geestelijke functies.

De voorvechters van de gelijke rechten voor joden bepleitten integratie van het joodse volksdeel. Maar tijdens de laat-19e-eeuwse verzuiling vormde elke levensbeschouwing een eigen, vooral naar binnen gerichte “kring”. Assimilatie en inburgering, zoals de initiatiefnemers voor de burgerlijke gelijkstelling voor ogen stond, was zo’n 100 jaar later achterhaald door de beweging naar binnen.

Bronnen:

- M.E. Bolle, *De opheffing van de autonomie der kehilloth in Nederland* (Amsterdam 1960)
- *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, J.C.H. Blom e.a. ed. (Amsterdam 1995)

Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger (eind 18^e eeuw) in het Hebreeuws.

CURSUSPROGRAMMA NAJAAR 2008

In september start het nieuwe cursusseizoen van de Stichting Judaica. Er staan voor 2008-2009 weer negen cursussen op het programma, waarvan we hieronder alleen de cursussen weergeven die starten in het najaar. De andere cursussen kunt u incl. het hele cursusprogramma vinden in onze folder en op onze website. Voor alle cursussen geldt een minimum en maximum aantal deelnemers (zie de cursusfolder).

Vrij Leerhuis 1 – Inleiding in de joodse feesten

Feesten en gedenkdagen spelen in het jodendom een belangrijke rol bij het ordenen van de tijd. Weken, maanden en jaren hebben alle hun eigen cyclus, waarin feestdagen vaste ankerpunten zijn en die samen een harmonieus geheel vormen. In deze leerhuiscursus behandelen we de belangrijkste feesten en gedenkdagen van het voorjaar (pasen en pinksteren), de zomer (de 9e Av), het najaar (joods nieuwjaar, grote verzoendag en loofhuttenfeest) en de winter (channoeka en poeriem). Daardoorheen loopt als een rode draad de sjabbat, de dag van de komende wereld. Aandacht zal worden besteed zowel aan de religieuze betekenis van de feesten als aan de culturele aspecten. (gebruiken, voorwerpen, muziek). Van de deelnemers wordt verwacht dat zij ter voorbereiding van de bijeenkomsten een gedeelte van de reader lezen.

Aanbevolen voor wie zich voor het eerst in het jodendom wil verdiepen. Gevorderde leerhuisdeelnemers zijn ook welkom. Docenten: Dr. S.P. (Peter) van 't Riet te Zwolle en Mevr. A.G. (Lidy) van Dam te Wilhelminaord. Beide docenten nemen elk drie cursusbijeenkomsten voor hun rekening. 6 dinsdagavonden van 19.30-21.30 uur op 7 en 21 oktober, 4 en 18 november, 2 en 16 december 2008. € 78,- inclusief consumpties en lesmateriaal. Het is mogelijk, dat tijdens een van de avonden filmopnamen voor een TELEAC-cursus worden gemaakt.

Vrij Leerhuis 2 – Het bijbelboek Daniël en zijn rabbijnse commentaren

Tijdens deze vijf leerhuisavonden staat het bijbelboek Daniël centraal. Aan de hand van rabbijnse commentaren zal Marcus van Loopik een aantal hoofdstukken uit dit apocalyptische Joodse geschrift uitvoerig toelichten. Het boek Daniël beschrijft niet alleen een stuk geschiedenis van Israël, maar leert ons tevens een model voor contemporaine geschiedenis. Het boek toont de

noodlottige gevolgen voor een repressieve samenleving, die niet bereid is respectvol met religieuze en culturele minderheden in haar midden om te gaan. Vooral aan de hand van het boek Daniël kan men laten zien hoe de rabbijnen erin geslaagd zijn oude teksten uit te leggen in het licht van een steeds wisselende historische en maatschappelijke werkelijkheid. Dit maakt het mogelijk ook zelf het boek Daniël in het licht van onze eigen historische situatie te bekijken.

Voor allen die belangstelling hebben voor de joodse uitleg van de Bijbel. Basiskennis van het jodendom vergemakkelijkt het volgen van deze cursus. Docent: Dr. Marcus van Loopik, judaïcus en graficus. Deelnemers wordt verzocht een Bijbel mee te nemen. 5 woensdagavonden van 19.30-21.30 uur op 5, 12, 26 november, 3 en 10 december 2008. € 62,00 inclusief consumpties, exclusief lesmateriaal.

Korte cursus 1 – Apocriefe boeken van het Nieuwe Testament

Aan de orde komen een aantal apocriefe boeken bij het Nieuwe Testament, zoals de Didachè en de Brief van Barnabas, en hun relatie tot het jodendom.

Voor allen die geïnteresseerd zijn in de Apocriefe boeken van Oude en Nieuwe Testament en in de ontwikkeling van de verhouding tussen het jodendom en het christendom in de eerste eeuwen CJ. Docent: Dr. C.J. (Cees) den Heyer, voormalig hoogleraar Theologische Universiteit Kampen. 3 woensdagavonden van 19.30 – 21.30 uur op 10, 17 en 24 september 2008. € 40,- inclusief consumpties en lesmateriaal.

Korte cursus 4 – De geschiedenis van het Oost-Europese jodendom

In deze cursus staat de geschiedenis van het Oost-Europese jodendom in de periode tussen 1800 en 1953 centraal. Aan de orde komen: waar waren ze gevestigd, het chassidisme, de pogroms, de migratie naar de VS, Groot-Britannië en Israël, de

medeplichtigheid van de Oost-Europese bevolkingen aan de Holocaust. Het geheel wordt verlevendigd met audio-visueel beeldmateriaal. Voor ieder die geïnteresseerd is in de geschiedenis van het jodendom. Docent: Dhr. W.R.F. (Wim) Kortenoeven, onderzoeksmedewerker bij het Centrum voor Informatie en Documentatie Israel (CIDI). 2 woensdagavonden van 19.30 tot 21.30 uur op 29 oktober en 19 november 2008. €29,- inclusief consumpties, exclusief eventueel lesmateriaal.

Hebreeuws 1 - Beginnerscursus

Hebreeuwse alfabet, de uitspraak, de woordbouw, lezen, grammatica en vertalen van eenvoudige Hebreeuwse teksten.

Voor hen die voor het eerst zich het Bijbelse Hebreeuws willen eigen maken. Docent: Dr. E. (Evert) van den Berg, oudtestamenticus en neerlandicus. Lesmateriaal: A.C.J. Verheij, Basisgrammatica van het Bijbels Hebreeuws, 2e verbeterde druk met Oefenboek, Delft, Eburon 2005 resp. 2004, €39,50. 15 maandagavonden van 19.30-21.30 uur op 6, 13 en 27 oktober, 10 en 24

november, 8 en 22 december 2008, 12 en 26 januari, 9 en 23 februari, 23 en 30 maart, 6 en 20 april 2009, reserveavond 4 mei 2009. € 172,-, inclusief consumpties, exclusief lesmateriaal. Als de groep klein is, bestaat de mogelijkheid dat de cursus wordt gehouden bij de docent aan huis te Zwolle.

Hebreeuws 3 - Bijhoudcursus

Per avond zal een vertaling van een gedeelte uit Tenach centraal staan.

Bedoeld voor hen die de verworven kennis en vaardigheid van een gevorderdencursus op peil willen houden. Docent: Drs. J.L.C. (Hans) Boertjens te Zwolle, theoloog en hebraïst. Lesmateriaal: Grammatica van het Bijbels Hebreeuws en Hulpboek bij de grammatica van het Bijbels Hebreeuws, J.P. Lettinga (E.J. Brill, Leiden, ca. € 38,-) en reader (te koop bij de docent à € 12,50). 10 maandagavonden van 19.30-21.30 uur op 3 en 17 november, 1 en 15 december 2008, 5 en 19 januari, 2 en 16 februari, 2 en 16 maart 2009, reserveavond 30 maart 2009. € 117,-, inclusief consumpties, exclusief lesmateriaal.

JUDAICA-AGENDA ZWOLLE EN OMGEVING ZOMER EN NAJAAR 2008

Kopij voor de Judaica-agenda s.v.p. sturen naar: Postbus 194, 8000 AD Zwolle of via e-mail: info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie voor de Judaica-agenda wordt bijgehouden op onze website www.judaica-zwolle.nl. De datums van de cursussen van de stichting kan men vinden in de cursusfolder 2007-2008 en op onze website.

Zo 3-8 Tentoonstelling *Joods leven in en om Zwolle* op het voormalige vrouwen balkon van de synagoge incl. rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30-16.30 uur. Toegang volwassenen: € 2,50; kinderen € 1,50.

Zo 10-8 Tisja Be'av – 9e AV – Treurdag voor de verwoesting van de tempel in 70 CJ

Zo 7-9 Tentoonstelling *Joods leven in en om Zwolle* (zie voor details bij Zo 3-8)

Za 13-9 Open Monumentendag - Open Monumentendag 2008

Di 30-9 Rosj Hasjana 1e dag – Joods Nieuwjaar
Wo 1-10 Rosj Hasjana 2e dag – Joods Nieuwjaar

Zo 5-10 Tentoonstelling *Joods leven in en om Zwolle* (zie voor details bij Zo 3-8)

Do 9-10 Jom Kippoer – Grote Verzoendag

Di 14-10 Soekkot 1e dag – Loofhuttenfeest

Ma 20-10 Soekkot 7e dag – Loofhuttenfeest
Di 21-10 Simchat Tora – Vreugde der Wet

Wo 29-10 Dag van het Religieus Erfgoed - In het kader van het Jaar van het Religieuze Erfgoed bezoek van kerkelijke vrijwilligers aan de synagoge van Zwolle. Tijd: 14.00-16.00 uur.

Zo 2-11 10^e Samuel-Hirschlezing. Dr. Marcus van Loopik over: Maimonides en zijn betekenis voor deze tijd. 11.00 – 12.30 uur in de Zwolse synagoge. Toegang € 7,00

Zo 2-11 Tentoonstelling *Joods leven in en om Zwolle* (zie voor details bij Zo 3-8)

Ma 22-12 Chanoeka 1e dag – Feest van de Tempelvernieuwing

Ma 29-12 Chanoeka 8e dag – Feest van de Tempelvernieuwing

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. De abonnementsprijs bedraagt € 7,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- Mw. D. Koffeman-Wielenga (bibliothecaresse)
- B. Mikers (penningmeester)
- W.H. Neevel (secretaris)
- S.P. van 't Riet (voorzitter)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur mevr. J. van Harten-Wondergem (038-4651347) of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mevr. D. Koffeman-Wielenga (tel. 0591-616543).

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is meestal op de eerste zondag van de maand geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de precieze data de Judaica Agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd. De toegangsprijs bedraagt: € 2,50 per persoon; voor kinderen € 1,50.

De Stichting Judaica Zwolle werkt bij gelegenheid samen met: Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, B. Folkertsma-Stichting voor Talmudica te Hilversum, Bureau Kerk-en-Israël van de PKN te Utrecht, VU-Podium Vrije Universiteit Amsterdam e.a.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op girorekening 259272 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Zwolle.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt omstreeks 1 oktober 2008. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van september te zijn ingeleverd op het redactieadres: Postbus 194, 8000 AD Zwolle of per e-mail zijn ontvangen op info@judaica-zwolle.nl. o.v.v: 'kopij bulletin'.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica wordt verzorgd door. Mieke van Harten-Wondergem uit Zwolle. Zij is te bereiken via tel.nr. 038-4651347 of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Dick Broeren en Peter van 't Riet. Verspreiding: Gesinus en Astrid Kruithof.

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwhah Hamburger (voorzitter), Michael Canter, Wil Cornelissen, Marco Groen, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Astrid Rodrigues Pereira, Renate van Vuure-Redout.

WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit: Lidy van Dam, Marieke de Graaf, Dick Klasen (secretaris), Dicky Koffeman, Bote Mikkers, Wim Neevel, Gerrit Ravensbergen, Peter van 't Riet (voorzitter), Wil Wolters.

BEHEER E-MAIL

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Men kan via dit e-mailadres groepsrondleidingen in de synagoge aanvragen alsmede toezending van het cursusprogramma of andere informatie.

Chanoeka dreidl – Op de zijkanten staan Hebreeuwse letters. Joodse kinderen spelen op chanoeka met de dreidl om chocoladegeld.